

DŽON PLAMENAC

POGLEDI NA DEMOKRATIJU

Svetomir Škarić

The author mentions that John Plamenac has been included in the university programme in Macedonia. We are talking about an exceptional thinker in the field of democracy, quite different from many others not only by the style of his writing but also by the way of thinking and making conclusions. Plamenac did not humour the authorities, he did not conform to the opinion of the majority and he did not flirt with public opinion and the ruling politics.

Džon Plamenac spada u red poznatijih mislilaca XX vijeka u oblasti demokratije. Takvo mu mjesto pripada zbog originalnog pristupa demokratiji, jasnosti njegove misli, podvrgavanja kritici mislilaca sa velikim autoritetom u političkoj teoriji i zbog realnog pogleda na društva u kojima se javlja demokratija u različitim oblicima. Znao je da su demokratije vrlo samosvjesna društva i da se one ne mogu uzimati zdravo za gotovo: „One postoje samo tamo gdje građani imaju relativno razvijenu predstavu o političkoj zajednici kojoj pripadaju“.¹

¹ Džon Plamenac, *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2006, str. 37

Riječ je o osobenom misliocu u oblasti demokratije, različitom od mnogo drugih, ne samo po stilu pisanja nego i po načinu razmišljanja i zaključivanja. Plamenac nije podilazio autoritetima, nije se povodio većinskim mišljenjem i nije se udvarao javnom mnjenju i vladajućoj politici. A takvo ponašanje nije bilo lako, a još manje „komforno“, ako se uzme u obzir da je o demokratiji pisao u vrijeme Hladnog rata i da je, prema riječima njegovog kolege i prijatelja Isaija Berlina, „ostao izgnanik celog života“.²

Plamenac je veoma rano shvatio da je demokratija složen sistem vladanja i da je demokratska teorija dijelom istinita, a dijelom pogrešna, nezavisno ko je promovise i zastupa. Njegova distanca prema svim oblicima demokratije omogućila mu je da na nju gleda sa osmijehom i sa više aspekata, uključujući i aspekt iluzije. Što više pogleda na demokratiju to je manje iluzija o njoj. I obrnuto, uski pogled na demokratiju ne otkriva njenu ograničenost. To ga je ohrabrialo na demokratiju da gleda kao na stvarnost i kao na iluziju. Samo je on mogao svoje djelo o demokratiji nazvati „Demokratija i iluzija“, ne strahujući od zlonamjerne kritike.³

Polazeći od takvog pristupa, Plamenac je primijetio da zastupnici demokratije širom svijeta ne priznaju jedni druge, da Zapad potcjenjuje Istok, i obrnuto. Smetala mu je zamjena demokratije sa ideologijom koja je vodila više računa o podršci određenog društva nego o njegovoj demokratskoj supstanci. Nije trpio laži i iskrivljenu svijest, nezavisno od koje strane dolaze i čemu služe. Bio je sumnjičav prema arogantnim ljudima, pogotovo kada govore o demokratiji, nezavisno da li je riječ o Hegelu ili Makijaveliju.⁴

² Isaija Berlin, *Džon Petrov Plamenac* (Džon Plamenac: Demokratija i iluzija), CID, Podgorica, 2006, str. 223.

³ Džon Plamenac, *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2006.

⁴ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 2, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str. 276.

Bio je svjestan da vladaoци i podanici imaju različite poglede na demokratiju, jer imaju i različit položaj u društvu. Vladari i vođe previše hvale demokratiju, dok njihovi podanici izražavaju sumnju u njenu valjanost, nezavisno da li je riječ o Zapadu ili Istoku. Time on, više od drugih, osvjetljava klasnu suštinu demokratije koja je u njegovo vrijeme bila zapostavljena ili svjesno zanemarena od većeg broja mislilaca na Zapadu. Kao i Makijaveli, i on je bio na strani podanika, i sa aspekta njihovog položaja pokušava da dublje sagleda suštinu demokratije. Bio je na strani roba, a ne na strani gospodara.

Kao dugogodišnji profesor političkih teorija na elitnom univerzitetu u Oksfordu bio je ubijeđen da je među intelektualcima moguće zastupati veću objektivnost i da se može govoriti o različitim vrstama demokratije, bez etiketiranja i praznih fraza. Kao član oksfordske akademske zajednice, on je to i radio, ne ustručavajući se otvoreno da govori o liberalnoj i narodnoj demokratiji, da ih međusobno upoređuje i da ih kritikuje, kao vrste različitih političkih sistema. Pod uticajem Bodena, on je o narodnoj demokratiji pisao hrabrije i nije koristio navode, kao što je to činila većina mislilaca njegovog vremena.

Plamenčev pristup demokratiji širi je od onih koji demokratiju svode prevashodno na prava čovjeka. Njemu je bilo jasno da su prava čovjeka samo jedan segment demokratije, ali ne i njena cjelina. Plamenac demokratiju svodi na „politički sistem“ ili na oblik vladavine koji je širi od ljudskih prava. U tom pogledu on je blizak Đovaniju Sartoriju koji smatra da je demokratija oduvijek bila oblik države ili oblik vladavine.⁵

Plamenac je više cijenio ulogu države u razvoju demokratije, nego što se to danas primjećuje. Znao je da postoje države bez demokratije, ali ne i demokratije bez države. Država je pretpostavka demokratije i uslov bez kojeg čovjek ne može da realizuje svoje mogućnosti kao društveno biće. U tom pogledu,

⁵ Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, CID, Podgorica, 2001, str. 88.

Plamenac je blizak onim misliocima koji smatraju da je demokratija „politički red“, sa stabilnim institucijama i pravnim procedurama, sa razvijenom poliarhijom i vladavinom prava u Dajlsijevom shvatanju pojma „Rule of Law“.⁶

Sa problemom države, Plamenac se susrio još na samom početku svog naučnog rada, prije nego što je počeo da se temeljno bavi problemom demokratije. Njegov prvi naučni rad je posvećen kritici novohegelijanskog modela države, razvijenog od strane oksfordskih idealista krajem XIX i prvih decenija XX vijeka. Malo kasnije, on je tu svoju kritiku ublažio, razvijajući koncepciju liberalno-predstavničke države, zasnovane na neposrednim izborima, kao pritivteža piramidi Lenjinovih sovjeta i drugih oblika posredničke demokratije.

Hrabro i pronicljivo, sa više argumenata tvrdio je da između liberala i komunista postoji veći prostor za razumijevanje nego što su oni bili spremni da to priznaju u uslovima Hladnog rata. Tražio je da se smanji neprijateljstvo među njima i da se međusobno više poštuju. Slično Monteskijeu, i on je tragao za kombinacijom načela i vrijednosti kao temeljem društvenih ustanova oko kojih se može postići trezveni kompromis.

Kao osvjedočenom liberalu, nije mu padalo na pamet, kao Frensisu Fukujami, da tvrdi da će liberalna demokratija trijumfovati svugdje po svijetu, da ona nema alternativu i da su tržišni kapitalizam i liberalna demokratija ideal kome treba težiti po svaku cijenu. Tvrdio je da je demokratija plod kontraverze i samokritičnosti društva i da je ona nemoguća bez socijalne osjećajnosti ljudi i vladajućih elita. Nasuprot rigidnom insistiranju na jedinstvenom modelu, on je nudio mogućnost izbora u zavisnosti od stvarnog života ljudi.

⁶ Светомир Шкарик, *Демократија и човекови права во ЕУ (Лисабонски договор)* (Зборник: Европските стандарди за човековите права и нивната имплементација во правниот систем на Република Македонија, бр. 4), МАНУ, Скопје, 2009, стр. 107-134

Kod svakog mislioca demokratije nalazio je pro i kontra argumente za njegove ideje, nezavisno da li je podržavao liberalnu ili drugu vrstu demokratije. Trudio se da pronikne u misao drugih ljudi, da dopuni njihovo mišljenje ili da pretpostavi što je autor htio da kaže. Više puta je koristio riječ „naslućujem“, oslanjajući se na intuiciju i izbegavajući manihejske slike „dobro i zlo“ ili „bijelo i crno“. Najviše se sporio sa onim misliocima koji su koristili fraze bez pokrića ili koji su uzimali nešto za „zdravo i gotovo“.

Klonio se galame i propagande u doba Hladnog rata i tražio je veće razumijevanje za marksistički pogled na demokratiju. Znao je da kaže da su marksističke ideje o slobodi i demokratiji bliske liberalnim idejama, iako to liberali njegovog doba nijesu htjeli da priznaju. U marksističkim idejama Plamenac je gledao poboljšanje liberalnih ideja ili njihovo izvrtanje: „One su to bilo na njih da gledamo kao na poboljšanje naših ideja ili kao njihovo izvrtanje“.⁷

U isto vrijeme, oštro je kritikovao piramidu sovjeta u Rusiji, smatrajući da je ta piramida paravan za prikrivanje jednopartijskog sistema. Riječ je o nedjelotvornom sistemu u kojem ima malo demokratije i u kojem Rusoov zastupnik postaje Monteskijev predstavnik. Mi to možemo bolje razumjeti jer smo imali delegatski sistem, zasnovan na piramidi delegatskih tijela.

Plamenac je smatrao da jedinice na vrhu ili u centru mogu biti odgovorne pred narodom samo ako ih on izabere neposredno. Ne mora svako ko ima vlast u centru biti direktno izabran, ali oni koji donose važne odluke moraju biti neposredno izabrani od naroda: „Prema tome, ako hoćemo da društvo bude demokratsko, osobe koje donose ove odluke moraju biti odgovorne pred narodom“.⁸

⁷ Džon Plamenac, *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2001, str. 212.

⁸ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 2, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str. 397.

Nije se libio šire govoriti o „demokratskim predrasudama“, kao o usudu svojstvenom svakom misliocu, uključujući i sebe. Smatrao je da veći broj „predrasuda-ubjeđenja“ imaju oni mislioci koji vlastite hipoteze ne dokazuju argumentima i ne provjeravaju ih u praksi. Od takvog pristupa zavisio je i njegov odgovor na pitanje da li je neko naučnik. Prije svega, Plamenac je uvažavao argumente i razumljive pojmove, adekvatni empirizam i logičnu konzistentnost mišljenja. To je bio njegov pristup nauci ili njegova metodologija, bez pozivanja na teoriju i idealna rešenja.

Sa tog stanovišta, engleski mislioci Džeremi Bentam i Džejmz Mil nijesu bili naučnici, a mlađi Džon Stjuart Mil bio je to samo povremeno. Slično je tvrdio Plamenac i za Makijavelija, ali i za sebe, tvrdeći da ima i on vlastite predrasude i da njegova misao nije uvijek istinita i jasna. U tome se ogleda njegovo intelektualno poštenje koje je veoma rijetko u akademskim sredinama, naročito u današnje doba u kojem je univerzalno raširena „manipulativna riječ“ i „univerzalna laž“ (*la parole manipulée et mensonge universelle*).⁹

Plamenac je bio svjestan da je demokratija nespojiva sa nejednakošću i da je nejednakost najveća prepreka razvoju demokratije. S obzirom da u svakom društvu postoje nejednakosti, on je logički zaključivao da se demokratija u krajnjoj liniji javlja kao iluzija, nezavisno da li je u pitanju kapitalističko ili socijalističko društvo. U tom pogledu, on je blizak Platonu i Hegelu, iako to otvoreno ne priznaje.

Po njegovom mišljenju, socijalizam može samo da smanji nejednakosti, ali ih ne može potpuno iskorijeniti, pogotovo ako se razvija kao industrijsko društvo u kojem postoji raznovrsna podjela rada i konkurencija. Iz tržišne konkurencije i specijalizacije rada proističu i nejednakosti, sa većim ili manjim posljedicama na demokratski život ljudi.

⁹ Philippe Breton, *La parole manipulée*, La decouverte, Paris, 2000, p. 2.

Ustvari, radi se o nejednakostima koje se stalno produbljuju, nezavisno da li se radi o kapitalističkom ili socijalističkom društvu: „Industrijsko društvo, kapitalističko ili ne, neizbježno je vrlo konkurentsko zbog toga što njegovo efikasno funkcionisanje zahtijeva veliku raznovrsnost vještina, od kojih se mnoge stiču tek poslije dugih kurseva skupe obuke, iz koje neki ljudi stiču mnogo veću korist od drugih“.¹⁰

Plamenac je znao da je bitno obilježje demokratije njena otvorenost prema različitim pogledima i „istinama“ o društvu. Znao je da je demokratija samo koncept, ali ne i model vladanja. Ona je način donošenja odluka, ali ne i formula koja se nameće spolja. Bilo mu je jasno da se demokratija ne može izvoziti ili uvoziti iz jedne u drugu epohu ili iz jedne u drugu zemlju, pogotovo ako je njen izvoznik imperijalna sila. Kasnije je to prihvatio i Zbignjev Bžežinski, sagledavajući pogubne posljedice imperijalne politike na demokratiju: „Demokratija se odnosi neprijateljski prema imperijalnoj mobilizaciji“.¹¹

Plamenac je znao da je demokratija relativna kategorija jer je promjenljiva istina o društvu, pogotovo kada je riječ o političkoj istini koju formulišu političke partije ili većina u parlamentu. Politička istina u demokratiji je ono što smatra većina, a većina se utvrđuje glasanjem, brojanjem pojedinačnih glasova. Tako utvrđena istina, vremenom prestaje da bude istina, kad manjina postane većina. Tada se formuliše nova istina, koja se razlikuje od prethodne. I tako vice versa, bez kraja, sve dok postoje, kako kaže Plamenac, različite grupe ili klase sa svojim promjenljivim potrebama i interesima.

Plamenac je znao da se demokratija ne može učiti kao zanat, niti se može prenositi, kao gotovo znanje, sa jedne na drugu gen-

¹⁰ Džon Plamenac, *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2006, str. 59.

¹¹ Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla*. CID, Podgorica-Romanov Banja Luka, 2001, str. 38.

eraciju. Ona se uči i praktikuje, kao plivanje u vodi, isto kao što je mislio i Ruso, uvodeći običnog građanina u nemirne talase demokratije. Demokratija je način života, dug proces zrenja u koji svaka generacija unosi nešto svoje. Ona nije gotovo stanje i zato tako dugo traje diskusija o njoj, počev od Heroda i Tukidida pa sve do stvaranja „svjetske države“ u koju je Plamenac više verovao nego Hegel.¹²

On je znao da demokratija sama po sebi ne garantuje ništa. Ona nudi samo mogućnost za uspjeh, ali nosi i rizik, ako građanin nije u stanju da uči iz vlastitog iskustva, ako nije uporan u primjeni njenih načela i ako nije tolerantan prema drugima. Sa tog stano-
višta, Plamenac je šire proučavao toleranciju kao svojstvo demokratije, otkrivajući da su pojedine grupe unutar protestantske crkve u XVI i XVII vijeku (socinijanci i unitaristi, babtisti i antibaptisti, arminjanci u Holandiji i latitudinarajnci u Engleskoj) više doprinijeli toleranciji od Lutera, Bodena i Spinoze, iako su oni poznati kao najveći pobornici tolerancije svoga vremena.¹³

Znao je vrlo dobro da biti demokrata nije isto što biti i heroj u ratovima. Bilo mu je jasno da u demokratiji nema heroja i pob-
jednika i da je demokratija nespojiva sa harizmom bilo koga. Heroji i harizmatične ličnosti pripadaju autoritarnim sistemima, počev od rimskog principata i arapskog kalifata, pa sve do fašiz-
ma, teokratskih država i jednopartijskih sistema XX i XXI veka.

Slutim da bi Plamenac mogao demokrata da uporedi sa bi-
ljkom, koja je spolja nježna, a unutar čvrsta. A takav je bio i on, nježan u zdravlju, a čvrst u karakteru. Obolio je od srca još u 21 godini života jer je bio odvojen od roditelja, a bio je moralno čvrst i dostojanstven jer je cijelog života poštovao običaje

¹² Светомир Шкарик, *Споредбено и македонско уставно право*, Матица македонска, Скопје, 2004, стр. 425-436.

¹³ Džon Plamenac, *Izabrana djela (Čovek i društvo)*, 1, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str. 91.

starog, preindustrijskog crnogorskog društva. Nije se nikada potpuno asimilovao ni u Engleskoj, ni u Oksfordu, govoreći „tako je to kod nas“, misleći na Crnu Goru.¹⁴

Analizirajući što se dešava oko njega, Plamenac je uvijek bio otvorenog oka, primjećujući da je demokratija izložena opasnosti, kako sa lijeve, tako i sa desne strane. Poput Sartorija, i on je znao da ja demokratija „budućnost puna nepoznanica“, da postoje poznate i nepoznate opasnosti za nju i da je svijet u kome se ona razvija oduvijek bio „pun lavova“, koji su spremni da na nju skoče i da je uzdrmaju iz temelja. „Hic sunt leones“ – govorio je Sartori, ali to bi danas rekao i Plamenac da je živ, gledajući današnji ekocid i socijalnu bombu i „društvo rezika“ u kojem živimo.¹⁵

Da bi sačuvala vlastito biće, demokratija je prinuđena da trpi vlastite neprijatelje, da ih preobražava u prijatelje i po mogućnosti u lojalne građane. Znao je da ona može samu sebe da ukine vlastitim sredstvima, ali i da može ponovo da se obnovi i da nastavi dalji razvoj, sve dok čovjek ne postane građanin i dok ne formira „rafiniranu predstavu o sebi“. Znao je da su neprijatelji više u njoj samoj, nego izvan nje, negdje drugdje.

Još kao srednjoškolac u školi Klejsmor, blizu Vinčestera, ali i u koledžu Orijel u Oksfordu, Plamenac je bio svjedok samoukidanja demokratije u Italiji za vrijeme Benita Musolinija. Kasnije, kao student u Ol Solsu u Oksfordu, posmatrao je kako se uspinje nacionalfašizam u Njemačkoj za vrijeme Adolfa Hitlera, koristeći ustavna sredstva Vajmarske republike. Sve je to Plamenac, zajedno sa Isajjom Berlinom, posmatrao u atmosferi „lakoće, jednostavnosti i opuštenosti“ koja je vladala u to vrijeme na univerzitetu u Oksfordu.¹⁶

¹⁴ Isaija Berlin, *Džon Petrov Plamenac* (Demokratija i iluzija), CID, Podgorica, 2006, str. 223

¹⁵ Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, CID, Podgorica, 2001, str. 308.

¹⁶ Džon Grej, *Isaija Berlin - „ugodni“ filozof*, NIN, 16/07/2009, str. 59

U isto vrijeme, uspon fašizma je posmatrao i nekoliko godina mlađi od Plamenca, Erik Hobsbaum, student u Kembridžu i član Komunističke partije Velike Britanije, koja je u to vrijeme okupljala u svoje redove viđenije intelektualce i univerzitetske profesore. Nije bez značaja za Plamenčevu političku misao i činjenica da je između dva svjetska rata dominirala ljevica na Oksfordu i na Kembridžu. Ne treba zaboraviti i činjenicu da je komunistički pokret u Engleskoj bio za cijelo čovječanstvo, a ne samo za Veliku Britaniju: „On je reprezentovao ideal prevaziđene sebičnosti, individualne i kolektivne“.¹⁷

Kasnije u svojim radovima o marksizmu, Plamenac šire analizira Fašistiku stranku u Italiji i Nacional-socijalističku stranku u Njemačkoj, upoređujući fašizam sa bonapartizmom, o kome je Karl Marks šire pisao za vrijeme vladanja Luja Bonaparte. Plamenac smatra da bonapartizam i fašizam imaju dosta zajedničkog i da je Marks prvi razumio fenomen koji će, kasnije u svom mnogo surovijem obliku, postati poznat kao fašizam. Sa sjetom i žaljenjem Plamenac konstatuje da je velika šteta što Marks nije tu vezu šire osvijetlio: „Šteta je što Marks, koji je bio jedan od najoštromnijih političkih posmatrača, nije jasnije vidio svjetlo koje neka njegova zapažanja bacaju na njegovu teoriju države“.¹⁸

Plamenac je bio svjestan da se demokratija ne može razvijati bez tolerancije prema različitim pogledima i bez kulturnog odnosa prema ljudima. On je znao da u demokratiji nema neprijatelja, nego samo ideoloških neistomišljenika sa kojima treba sporiti i tražiti zajednička rješenja, a ne uništavati se međusobno. Za njega je bio neprihvatljiv zahtjev Antoana Sen-Žista, iz doba Francuske revolucije, da za neprijatelje demokratije -

¹⁷ Erik Hobsbaum, *Interesantna vremena*, CID, Podgorica, 2005, str. 108

¹⁸ Džon Plamenac, *Čovek i društvo*, 2, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str.

nema slobode. Za neprijatelje su jakobinci uveli giljotinu, ne znajući da će se ona vrlo brzo primijeniti i na njih.

Plamenac je insistirao i na civiliziranom odnosu prema državama, uključujući i države narodne demokratije. Znao je da se demokratija ne može razvijati u izolovanoj državi, ma koliko ona bila velika i moćna. Insistirao je na empatiji prema čovjeku, ali i na empatiji prema svakoj državi kao subjektu međunarodnog prava, nezavisno od stepena razvoja demokratije u njoj. Na empatiji danas puno insistira i Barak Obama, 44. predsjednik SAD: „Sve nas empatija tjera da se probudimo iz sna samozadovoljstva i prisiljava nas da uputimo naš pogled preko granica našeg vidokruga“.¹⁹

Kao liberalni demokrata, Plamenac je najviše cijenio slobodu, ubijeden da je ona put ka demokratiji i da je ona način koji omogućava formiranje istine. Pomoću slobode, demokratija se uspostavlja kao oblik vladavine, nespojiv sa revolucijom i nasiljem. On je bio svjestan da upravo iz slobode pojedinca proizilazi legitimitet demokratije i pravo na individualni izbor. Smatrao je da je svaka filozofija etički i intelektualno sumnjiva ukoliko ne podržava individualni izbor i slobodu čovjeka. Čovjek je po prirodi „zaljubljenik slobode“ i na Istoku i na Zapadu. Međutim, on je po prirodi i nešto drugo što ga sprječava da bude slobodan.

Plamenac je tvrdio da sloboda nije evropski izum, već da je ona podjednako evropska, azijska ili afrička. On je nju prevashodno izvlačio iz antropologije, a tek poslije iz sociologije: „Ljubav prema slobodi je ukorijenjena u osjećanjima i navikama koji se mogu naći svugdje u svijetu; ona prema suštini i porijeklu, nije više evropska nego azijska ili afrička“.²⁰

¹⁹ Барак Обама, *Смелост наде*, Intercomerc, Београд, 2008, стр. 92

²⁰ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 1, CID - Pobjeda, Podgorica, 2006, str.

On je znao da sloboda nije jednoznačna pojava, da u sebi sadrži više ideja, da su te ideje međusobno povezane i da se one mogu lako pobrkati i međusobno suprotstaviti, do nivoa neprijateljstva. Izuzetno je cijenio Džona Stjurda Mila, zbog njegove privrženosti slobodi. Sa druge strane, oštro je kritikovao Hegela zbog toga što je bio impresioniran vlašću i njenom nemilosrdnom upotrebom za postizanje državnog cilja.

Od svih sloboda, Plamenac je najviše cijenio slobodu savjesti, koja je prema njemu i dragocjenija od drugih vrsti slobode. Tvrdio je da je samo taj vid slobode evropskog porijekla i da sloboda savjesti potiče tek iz XVI i XVII veka, iz perioda Reformacije i pojave evropskog liberalizma. Vjerovatno bi tu granicu pomjerio mnogo dalje unazad, čak do ranog hrišanstva, da je poznavao radove Jovana Zlatousta, predstavnika pravoslavne patristike.

Upravo na pitanju slobode savjesti, Plamenac odmjerava svoju misao i pokazuje da je superiorniji u zapažanju detalja čak i od najvećih teologa Aurelija Avgustina i Tome Akvinskog, kada je u pitanju odnos prema progonu jeretika. Oba mislioca su u početku bili protiv proganjanja jeretika, a kasnije su proganjanje prihvatili kao nešto što je neophodno, smatrajući da je ono korisno za očuvanje crkvenog učenja. Plamenac to nije prihvatao jer se stalno pitao: „Zašto progoniti ako možete ubijediti?“²¹

Plamenčev odnos prema progonoštvu neistomišljenika snižava autoritet Avgustina i Akvinskog u oblasti političke teorije. Njihov autoritet spušta se još niže ako se imaju u vidu riječi Jovana Zlatoustog, izrečene krajem IV vijeka: „Ja ne proganjam djelima, nego riječima i ne proganjam jeretike nego jeretička učenja... Meni dolikuje da trpim progone, ali ne i da progonim, da budem mučen, ali ne i da mučim druge ljude“.²²

²¹ Isto, str. 89

²² Свети Јиван Златоусти, *Празничне беседи*, Задужбина Светог манастира Хиландар, Београд, 2004, стр. 151

Plamenac je bio još hrabriji kada su u pitanju ateizam i ateisti. Poput Huga Grocijusa, i on je branio ateiste, isto kao što je branio i teiste, o kojima piše Boden. Sa stanovišta slobode savjesti, Plamenac je kritikovao stavove o ateizmu Džona Loka i Žana Bodena. Loka je kritikovao zbog toga što je tvrdio da se „ateistima ne može vjerovati da se drže svojih obećanja“, a Bodena, zbog toga što je smatrao da ateizam „lišava ljude najznačajnijih motiva da djeluju pravično“.²³

Imajući u vidu slobodu savjesti, Plamenac je bio u stanju potpunije da sagleda i prirodu vjere, bolje i od teologa. Slično Lavu Tolstoju, za njega je vjera iskrena i nenasilna, a crkva sakrivena u srcu čovjeka, koja ne podnosi bogatstvo i hijerarhiju. Umjesto jeresi, Plamenac je u slobodi savjesti gledao mogućnost novih filozofskih učenja, poput arijanstva i nestorijanstva u ranom hrišćanstvu. Zato je visoko cijenio socijinjance, malu grupu italijanskih reformatora, koji su našli utočište u Švajcarskoj. On je visoko cijenio Laelija Socinija, od kojeg i potiče ime grupe, jer se zalagao za vjeru i istinsku slobodu savjesti. Grupe je više cijenio od društvenih klasa u marksističkom smislu.²⁴

Socinijancima je posvetio veću pažnju jer je otkrio da su oni doprinijeli razvoju tolerancije više nego mislioci velikog formata, kao što su Erazmo Roterdamski, Martin Luter, Mišel de Montenj, Žan Boden i Ričard Huker: „Erazmo je bio više zainteresovan da spriječi vjerske raspre nego da brani toleranciju kao načelo; Luter je bio dvosmislen i konfuzan; Boden se nikada nije usudio da objavi knjigu koja je bila njegova najjača odbrana vjerske slobode; Montenj toliko nije volio prepirku da nikada nije poželio da se uključi u nju i malo je vjerovao u moć argumenata; Huker je djelovao učenjački i bio je teško shvatljiv“.²⁵

²³ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 1, CID – Pobjeda, Podgorica, 2006, str. 106 i 135

²⁴ *Isto*, str. 90

²⁵ *Isto*, str. 90

Plamenac je dobro poznao hrišćanstvo i njegove izvore. Smatrao je da pravo hrišćanstvo zahtijeva samodisciplinu, samožrtvovanje i poniznost: „To je teško za lijene i nemirne, još teže za ponosne. Običnog, osjećajnog, lijenog čovjeka lako je odbiti od religije koja puno zahtijeva od njega, a nemiran čovjek brzo postaje žrtva novih i neobičnih učenja, bilo čega što ga ohrabruje da se oslobodi uobičajenih refrena. Ponosan čovjek voli da prkosi autoritetu, da provjeri svoju odvažnost, dokaže sebi da je bolji i mudriji od ostalih ljudi“.²⁶

Suptilnost poznavanja slobode savjesti odvela je Plamenca čak i do Otomanskog carstva i njegovog millet sistema koji vuče korijene još od vremena Muhameda i njegove Povelje o Medini od 622. godine. On ne piše opširno o millet sistemu i o slobodi savjesti, kao Vil Kimlika u novije vrijeme, ali dovoljno upozorava da u tom sistemu postoji samouprava, ali ne i sloboda savjesti: „Otomanska vladavina nije bila samo despotska nego i samovoljna i okrutna, a ipak su hrišćanske seoske zajednice podređene Turcima uglavnom bile samoupravne i, u izvjesnom stepenu, demokratske. Turci su najviše bili zainteresovani za ubiranje poreza, novac i tome slično i, pod uslovom da dobiju ono što traže, oni su malo brinuli za hrišćane“.²⁷

Millet sistem je tvorevina zasnovana na autonomiji religioznih zajednica koje su u odnosu na centralnu vlast imale određenu samoupravu i demokratiju. Ta je tvorevina bila interesantna za Plamenca jer se on, kao liberal, interesovao za ljudsku slobodu suprostavljenu velikim projektima vladanja, kao što je bilo Otomansko carstvo. Vjerovatno bi ga millet sistem šire privukao da je bolje poznao arapsku filozofsku i političku misao, posebno misao Al Farabija, Ibn Ružda i Ibn Kalduna. Slutim što bi mogao da kaže da mu je bila dostupna Povelju Medine od

²⁶ *Isto*, str. 89

²⁷ *Isto*, str. 67

622. godine koja, među prvim dokumentima u historiji čovječanstva nagovještava obrise građanske države (umma).²⁸

Nedvojbeno je mišljenje da je Plamenac poznao i institucije drugih sistema, neke bolje i detaljnije, a neke djelimično ili površno. Bio je dobar komparatista, ne želeći da ide preširoko, plašeći se površnosti i neracionalnosti. Kretao se od Makijavelija do Marksa i savremenih predstavnika demokratije, ne ulazeći dublje u antičko doba, iako je cijenio staro shvatanje politike, poput Lea Strausa, osnivača Čikaške škole. Znao je da se samodisciplinuje i da se skoncentriše na ono što njega interesuje, da pojasni nečiju misao i da je prenese drugima. Takav mu je pristup donio slavu dobrog profesora i naučnika kome pripada budućnost. Metju Nimic, kome je Plamenac bio profesor na Univerzitetu Kolumbija u Njujorku početkom šezdesetih godina XX veka, podvlači te njegove osobine i ponosi se time što je bio student kod takvog profesora.

Da je živ, vjerovatno bi Plamenac neke institucije drugačije sagledao ili šire obrazložio, sa stanovišta slobode, nacije i države. Sigurno je da ne bi olako prelazio preko nejasnih pojmova, bez njihove šire i dublje analize i kritike. Pošto je znao da kritikuje „opštu volju“ Žan-Žaka Rusoa i „zajedničko dobro“ Tomasa Pejna, sigurno bi znao kritikovati i fiktivni i ograničeni suverenitet današnje države, neoliberalnu demokratiju i neograničenu slobodu tržišta, kao što je to uradio njegov prijatelj, Robert Dal, u „Pismu prijateljima Istočne Evrope“ od 1990. godine.²⁹

Vjerovatno bi imao što da kaže i o slobodi u velikim državama i konglomeratima, kao što je Evropska unija, o slobodi u koruptivnoj državi koja je pred našim očima, kao i o ulozi korupcije u uništavanju demokratije. O koruptivnoj državi pisao je, bez okolišenja, tvrdeći da ako korupcija jednom uništi

²⁸ *The Medina Charter*, Aer. 2 i 15,

²⁹ Роберт Дал, *Писмото до пријетелите од Источна Европа*, Трета програма, бр. 45-46, Скопје, 1991

demokratiju, onda je nemoguće demokratiju ponovo uspostaviti sa istim institucijama. Još je značajnije njegovo upozorenje da vladari koruptivne države i suviše profitiraju iz vlasti da bi dozvolili reformatoru da im je oduzme na miran način.³⁰

Slutim da bi Plamenac, kao i Robert Skidelski, zaključio da je dezintegracija multietničkih država devedesetih godina XX vijeka korak u pogrešnom pravcu i da svijet nazaduje ka plemenskoj organizaciji, uprkos globalnoj ekonomiji. Vjerovatno bi i on smatrao da ispravan put iz postojećeg stanja vodi ka demokratskim formama federalizma, sa centralizovanim autoritetom, dovoljno jakim da zadovolji kriterijume državnosti, ali i da poštuje posebnosti različitih entiteta.³¹

O tim gorućim pitanjima današnjice, Džon Plamenac bi imao što da kaže, jer je bio u isto vrijeme i liberterijanac i komunitarjanac. Bio je liberterijanac jer je podržavao liberalnu misao i liberalnu demokratiju, usidrenu u liberalno-predstavničkoj državi, zasnovanoj na neposrednim izborima. Bio je komunitarijanac jer je uvažavao uticaj socijalnih faktora na razvoj demokratije, imao je osjećaj socijaliteta, uvažavao je javni interes i podržavao ulogu države u regulisanju tržišta. Nije mogao biti lišen takvog osjećaja jer je bio čovjek crnogorskog porijekla.³²

Uticaj Plamenčeve misli na razvoj demokratske teorije može se videti u djelima Roberta Dala, Đovanija Sartorija i Dejvida Helda, tri poznatija teoretičara savremene demokratije. Svoje djelo „Demokratija i iluzija“ Plamenac počinje sporenjem Dalove tvrdnje da je vjerovanje u demokratsku politiku *besmisleno*, nakog Prvog i Drugog svjetskog rata.³³

³⁰ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 1, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str. 58.

³¹ Роберт Скиделски, *Фиктивна сувереност*, НИИ, 22/10/2009, стр. 75.

³² Vučina Vasović, *Samosvojna Plamenčeva misao* (Predgovor: Džon Plamenac, Izabrana djela, 1), CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str. XXI.

³³ Džon Plamenac, *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2006, str. 11

Robert Dal se šire osvrće na tvrdnju Plamenca da se ljudi za demokratiju opredjeljuju zato što ona ljudima pruža izvjesna prava i mogućnosti. Takođe analizira i Plamenčevu osnovnu tezu o demokratiji da „većina građana mogu navesti vladu da čini ono što oni najviše žele i da izbjegava ono što oni najmanje žele od nje da čini“.³⁴

Đovani Sartori ne spori sa Plamenčevim pogledima niti ih šire navodi u svojim radovima o demokratiji. Ali uzima njegove riječi za moto njegove knjige „Komparativni ustavni inženjering“: „Stvarna studija politike nije proučavanje čovjeka, već proučavanje institucija“.³⁵

Dejvid Held, isto tako, ne poziva se neposredno na poglede Plamenca o demokratiji niti spori sa njegovim stavovima. Međutim, na dugoj listi korišćene literature navodi prvi tom njegovog dela „Čovjek i društvo“ u kojem Plamenac razmatra pogled na demokratiju od Makijavelija do Rusoa.³⁶

Uticaj Plamenčeve misli osjeća se i u najnovijim radovima francuskih teoretičara koji se bave proučavanjem teme: demokratija i sloboda - tenzija, dijalog i konfrontacija. Taj uticaj je više posredan nego neposredan, kao u slučaju Sartorija i Helda. Riječ je o drugoj akademskoj nepravdi prema ovom vrhunskom poznavaoцу demokratije, nakon prve koja mu je nanijeta na Oksfordu u vezi njegove doktorske disertacije.³⁷

³⁴ Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999, str. 164.

³⁵ Џовани Сартори, *Компаративен уставен инжинеринг*, Табернакул, Скопје, 2008, стр. IX.

³⁶ Дејвид Хелд, *Модели на демократијата*, Академски печат, Скопје, 2008, стр. 407.

³⁷ Marie-France Verdier, *La démocratie sans et contre le peuple* (Mélanges en l'honneur de Slobodan Milacic - Démocratie et liberté: tension, dialogue, confrontation), Bruylant, Bruxelles, 2008, pp. 1073-1101.

Stvaralaštvo Džona Plamenca u oblasti političkih teorija

Plamenac je smatrao da su demokratija i političke teorije skoro blizanci i da su rođeni u Atini, jedno poslije drugog. Prvo se rodila demokratija u V vijeku za vrijeme Perikla, a zatim u IV veku prije Hrista, rodile su se i političke teorije kao reakcija na demokratiju: „Dvije velike političke teorije antike koje su došle do nas, platoniska i aristotelovska, bile su reakcije na demokratiju; prva potpuno neprijateljska, a druga umjerenija i nepristrasnija. Ali tako sofisticirane teorije ne nastaju iznenada u intelektualnoj pustinji, one su plodovi kontroverzije“.³⁸

Riječ je o originalnoj misli i hrabroj konstataciji, koje ne mogu ostati bez šireg uticaja na političku misao. To se može videti od objavljenih radova koje je Plamenac napisao u periodu od 1938. do 1975. godine. Riječ je o desetak knjiga i većem broju članaka, osvrtu i prikaza, čiji sadržaj će imati veći uticaj u budućnost nego što je imao u prošlosti. Radi se o ponovnom otkrivanju Plamenca, slično ponovnom otkrivanju Bodena u Francuskoj, nakon njegovog potiskivanja od strane Montesquieja u XVIII vijeku.

Najznačajnije Plamenčevo djelo je „Čovek i društvo“ u dva toma. To je djelo završeno u Oksfordu 1961, posle višedecinijskog rada. U ovom djelu, autor šire razmatra društvene i političke teorije od Makijavelija do Marksa. Djelo posvećuje ocu, Petru Plamencu - ministru spoljnih poslova Crne Gore u vladi knjaza Nikole. Sin nije zaboravio oca, iako je otac ostavio sina da raste izvan porodičnog doma, prvo u Francuskoj, a zatim u Engleskoj.³⁹

Po svojoj strukturi i sadržaju „Čovek i društvo“ djeluje kao udžbenik političkih teorija, univerzitetske discipline koju je

³⁸ Džon Plamenac, *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2006, str. 37.

³⁹ Džon Plamenac, *Izabrana djela (Čovjek i društvo)*, 1-2, CID - Pobjeda, Podgorica, 2006.

Plamenac predavao u Oksfordu više decenija, zajedno sa Isaijom Berlinom. Oba su bili izgnanici, Berlin iz Latvije, a Plamenac iz Crne Gore. Bili su prisni prijatelji i šefovi katedre za društvene i političke teorije na Ol Solsu, prvo Berlin, a zatim od 1967. godine, po povratku sa Univerziteta Kolumbija i Plamenac. Po riječima Isaije, šef katedre društvenih i političkih teorija u njihovo vreme bio je najcjenjeniji položaj na Oksfordu.⁴⁰

Oba mislioca su političkim teorijama pristupali kao političkoj filozofiji. Berlin je govorio da su ljudi njegovi pejzaži i da se oduvijek koncentrisao na njih i da ga oni ispunjavaju u potpunosti. Sličan je odnos prema ljudima imao i Plamenac, jer je pisao uglavnom o problemima koji su bili bitni ljudima, svuda i u svim vremenima, dedukujući iz misli velikih ljudi prošlosti njihove poglede na čovjeka i društvo, kakvi su i kakvi treba da budu. U tom pogledu, oba su slijedila osnovnu misao Sokrata, da je „čovjek značajniji od prirode sunca“.⁴¹

Djelo „Čovjek i društvo“ je kompleksno djelo jer se u njemu prepliću politička filozofija, političke teorije i politička ideologija. Politička filozofija gleda šire na politiku, uključujući i antropološki horizont. Političke teorije su bliže političkoj filozofiji nego političkoj nauci. Politička ideologija je podjednako udaljena i od političkih teorija i od političke nauke. Ona se uglavnom svodi na podržavanje ili osporavanje sistema vladanja, i zato je više oblik iskrivljene ili lažne svijesti u Marksovom smislu riječi, nego politička nauka.⁴²

Čovjek i društvo ima karakter univerzitetskog udžbenika iz oblasti političkih teorija. Radi se o udžbeniku koji se umnogome

⁴⁰ Цон Греј, *Исаија Берлин „угодни“ филозоф*, НИИ, 16/07/2009, стр. 59.

⁴¹ Leo Strauss et Joseph Cropsey, *Histoire de la philosophie politique*, PUF, Paris, 1994, p. 6

⁴² Светомир Шкарик и Ђорге Иванов, *Политички теориси – антика*, Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2006, стр. 9-13

razlikuje od drugih udžbenika iz te oblasti. Pišući ovo djelo, Plamenac je uglavnom proučavao misao onih ljudi koji su mu bili interesantni, birao je slobodno teme i ograničavao se samo na ono što je njemu bilo jasno. Nije se držao klasičnog obrasca za udžbenike, nije bio opterećen pitanjima strukture i metodologije i nije ciljao na univerzalna znanja, iako je imao šira znanja iz više oblasti.

„Čovjek i društvo“ spada u grupu boljih udžbenika iz oblasti političkih teorija, koji razmatraju političke ideje u periodu od XV do XIX vijeka. Njegovi najbolji djelovi su tekstovi posvećeni Bodenu, Hegelu i Marksu. Po ocjeni Isaija Berlina, poglavlja o Hegelu i Marksu spadaju u najjasnija i najvrjednija tumačenja napisana na engleskom jeziku: „Radio je na ovim tekstovima sa ogromnom upornošću, čitajući ih i ponovo čitajući, pišući i pre-rađujući, poklanjajući pažnju primjedbama prijatelja i kolega, a prema svom radu bio je kritičniji od drugih“.⁴³

Poglavlje o Žanu Bodenu sadrži originalne ideje o politici i toleranciji, formulisane pomoću istorijskog i komparativnog metoda. One su povezane sa ljudskim iskustvom i sa željom Bodena da ojača francusku državu i da spasi njeno propadanje, u vihoru vjerskog rata koji je zahvatio i samog Bodena. Plamenac ga portretira kao filozofa i kao čovjeka sa ličnim iskustvom koji teži univerzalnom znanju i otkrivanju opštih načela, prihvatljivih za većinu Francuze, nezavisno od njihovih vjerskih ubjeđenja. Riječ je o misliocu koji je živio i pisao u doba vjerskih ratova i koji bi, kao kalvinista, zamalo nastradao u Bartolomejskoj noći od 1571. godine u kojoj je pogubljeno više od 30.000 hugenota.

Plamenac portretira Bodena sa više boja i nijansi od njegovih francuskih kolega. To se lako može vidjeti, ako se uporedi Plamenčev tekst o Bodenu sa tekstovima sadržani u francuskim

⁴³ Isaija Berlin, *Džon Petrov Plamenac* (Demokratija i iluzija), CID, Podgorica, 2006, str. 226.

udžbenicima iz oblasti političke misli. Za razliku od Plamenca, koji Bodena proučava kao političkog filozofa, sa mnogobrojnim distinkcijama i teleološkim argumentima, francuski politolozi ga doživljavaju kao enigmatika i klasifikatora političkih formi vladanja. Više ga percipiraju kao predvjesnika državnog apsolutizma, a manje kao inventivnog mislioca koji je zadubljen u političku teoriju kao dio teorije o univerzumu i čovjekovom mjestu u njemu.⁴⁴

Upravo kosmogonijski aspekt Bodenove misli nalazi širi prostor u Plamenčevom djelu „Čovjek i društvo“. To je vidljivo od pogleda Bodena na toleranciju i od njegovog dijaloga o religiji, nazvan „Heptaplomares“. Djelo je napisano 1593. godine, tri godine prije smrti autora. Boden se nije usudio da to djelo objavi za vrijeme njegovog života, što je Plamencu poslužilo kao dokaz da Boden nije bio spreman da ide do kraja u borbi za toleranciju u sferi religije. Djelo je objavljeno daleko poslije njegove smrti, kada nije moglo biti opasno po njegov život.

„Heptaplomares“ je zamišljen razgovor o religiji između katolika, dvije vrste protestanata, muslimana, Jevrejina, pristalice prirodne religije i širokogrudog prijatelja svih religija koje nisu fanatične. Sedam zastupnika - sedam vjera. Oni razmatraju mitove i dogme u ime razuma, sa velikom tolerancijom i međusobnim uvažavanjem. Kada se razidu, ostavljeni su svojim uvjerenjima s kojima su pošli na sastanak. Njihovi argumenti nijesu donijeli nova religijska uvjerenja, nego veću toleranciju i dobru volju. Niko od njih nije preobraćen i ni prema kome se ne postupa grubo. Moral „Heptaplomaresa“ je jasan: sve religije su prihvatljive za Boga ako su iskrene, ako priznaju istine potvrđene razumom i ako su nužne za dobar moral.⁴⁵

⁴⁴ Marsel Prélo et Georges Lescuyer, *Histoire des idées politiques*, Dallooz, Paris, 1975.

⁴⁵ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 1, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str. 116-117.

Plamenac pretpostavlja da je Boden, pri kraju života, bio deist, blagonaklon prema svim religijama, slično Mogulu Akbaru iz XVI veka i Mahatmi Gandiju iz XX vijeka. Boden je bio duboko religiozan i cijenio je religiju iz dva razloga: zato što je ona podrška dobrom moralu i zato što se bez nje čovjek ne može osjećati u svijetu kao kod kuće. Iz navedenih razloga proizilazi Bodenovo suprostavljanje ateizmu, ali i Plamenčeva kritika njegove netolerancije prema ateistima.

Vrhunac Plamenčeve kritičke misli dostiže u analizi Hegelovih i Marksovih političkih ideja. Ova dva velika, i u isto vrijeme teško razumljiva mislioca, tumači na razumljiv jezik i iz njihovog obimnog opusa izvlači samo ono što je sa političkog aspekta relevantno. Razlikuje ono što je ključno od onoga što je sporedno. A to nije lako ako se uzmu u obzir njihovi pojmovi i termini koji se odnose na svijet društva i politike.

Razmatrajući Hegelovu metafiziku, Plamenac priznaje da mu ništa nije jasno kada autor piše o odnosu konačno-beskonačno ili o odnosu ograničeno-neograničeno. Bez prikrivanja i ustezanja, on otvoreno priznaje da sve to nema nikakvog smisla, iako se radi o velikom filozofu prema kojem ističe svoje divljenje: „Moram da priznam da mi ništa od ovoga nema smisla. Sklon sam pomisli da se pojmovi koji su samoprotivrečni ne mogu ni na šta primijeniti“.⁴⁶

Kada je u pitanju Hegelova dijalektika roba i gospodara, Plamenac smatra da ona ima smisla. Gospodar je u ćorsokaku, a rob nije, jer budućnost pripada ugnjetenima. Rob se razvija, dok gospodar ostaje nepromijenjen: „On se, na kraju, razlikuje od gospodara budući spreman da prizna druge; ova spremnost potiče iz njegovog uviđanja da je pravično pružiti im ono što on traži za sebe, a ne iz straha“.⁴⁷

⁴⁶ Džon Plamenac, *Čovjek i društvo*, 2, CID-Pobjeda, Podgorica, 2006, str.

⁴⁷ *Isto*, str. 162

Plamenac slično postupa i prema Marksu, kojeg smatra nastavljajem Hegelove misli. S jedne strane, kritikuje njegovo učenje o odnosu baze i nadgradnje, a s druge, podržava njegove stavove o otuđenju čovjeka u društvu, kao i njegovu kritiku bonapartizma.

Plamenac ne podržava strogi determinizam ekonomske strukture na državu, pravo, moral i druge oblike svijesti. Teško je reći da je prvo osnovno, a drugo sporedeno ili izvedeno. Takođe je neprihvatljivo tvrđenje da su samo klase i klasni sukobi osnovni pokretači društvenih promjena. Pored klasa, Plamenac smatra isto važnim i grupe koji nijesu klase u marksističkom smislu riječi.⁴⁸

Što se tiče Marksovog učenja o otuđenja, Plamenac je naslućivao da je riječ o učenju koje sadrži znatnu mjeru istine, premda nije znao koliku. Vjerovatno bi tu mjeru znao bolje, da je danas živ. U tome bi mu verovatno pomogla globalna ekonomska kriza i vapaji vladajućih evropskih zemalja se izgradnu „moralnog kapitalizama“. Slutim da bi pojam „moralni kapitalizam“ Plamenac mogao protumačiti kao samoprotivrečni pojam koji se ne može ostvariti u praksi.

Kritikovao je Marksa da nema mnogo svojih sopstvenih ideja o slobodi i pravdi. Bilo mu je zbog toga žao jer je tragao za slobodom i pravdom u svim učenjima, uključujući i marksizam. Kao Crnogorac, uvijek je govorio o pravdi i časti, smatrajući da su to neraskidive vrijednosti.

Nasuprot kritikama, Plamenac je visoko cijenio Hegela i Marksa. Za Hegela je tvrdio da je genijalni društveni i politički teoretičar, a za Marksa da je jedan od najoštromnijih političkih posmatrača u svijetu. Marksizam je cijenio kao jednu od najboгатijih i najsugestivnijih društvenih teorija, vrijednu najpažljivijeg istraživanja. Plamenčeve ocjene o Marksu i marksizmu potvrđuju i događaji od 14. oktobra 2008. godine na Vol Stritu u Njujorku kada je finansijski kapitalizam pao u duboku krizu.

⁴⁸ *Isto*, str. 313

Pored Bodena, Hegela i Marksa, Plamenac živo portretira i Makijavelija, Hobsa, Loka, Monteskijea, Hjumana, Berka, Rusoa, engleske utalitariste i rane socijaliste. Porelno sa portretima, Plamenac piše i o slobodi savjesti, o božanskom pravu i apsolutnoj monarhiji, o religiji, nacionalizmu i ratu, o vjeri i progresu, o društvenim promjenama i individui i o sreći i širenju znanja. Riječ je o temama koje svjedoče o sposobnost Plamenca da razmatra najsuptilnija pitanja političke teorije, da ima svoj stav i da dobro poznaje istoriju i psihologiju ljudi. To čini djelo „Čovjek i društvo“ jednim od najboljih udžbenika iz oblasti političke teorije uopšte.

U 2008. godini Džon Plamenac se otkriva i u Makedoniji tokom priprema makedonskih profesora za naučni skup „Politička misao Džona Plamenca“ koji je održan 14. maja 2009. godine u Podgorici. Od tada makedonski profesori političkih teorija (S. Škarić i Đ. Ivanov) šire proučavaju naučna djela Džona Plamenca i ugrađuju ih u drugi i treći tom njihovog udžbenika iz oblasti političkih teorija. Navedeni profesori su već uvrstili djelo „Čovek i društvo“ na listu prioritetnih djela za proučavanje političkih teorija u periodu od Makijavelija do Marksa.

Ponovnim otkrićem Džona Plamenca odstranjuje se akademska nepravda prema ovom piscu u Makedoniji. Sudbina je odredila da se u taj posao uključi i autor ovog rada, sa crnogorskim korijenima, takođe.

Moja majka, Gospava Vučurović, kao djevojčica od 12 godina više puta je bila gost na dvoru Knjaza Nikole na Cetinju, prije izgnanstva mladog Jovana (Džona) i njegovog oca iz ovog grada. Vrijeme potvrđuje i na ovom primjeru da je Makijaveli u pravu kada tvrdi da sudbina (Fortuna) pomaže samo dobrim ljudima, kao što je Džon Plamenac.